

УДК 347.41: 347.462: 347.12: 35.073.1
Д44

Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 1 від 7 вересня 2022 р.)

Рецензенти:

Булеца С. Б. – д.ю.н., професор, зав. кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бігняк О. В. – д.ю.н., професор, зав. кафедри міжнародного та європейського права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Діденко Л. В. – д.ю.н., професор кафедри цивільного та господарського права і процесу Міжнародного гуманітарного університету.

Діяльність в інтересах іншої особи в умовах війни: цивілістичні аспекти : кол. монографія / за ред. проф. Є. О. Харитонова, проф. І. В. Давидової. – Одеса : Фенікс, 2022. – 180 с.

ISBN 978–966–928–835–6

Монографія присвячена розгляду питань правового регулювання цивільних відносин, що виникають при здійсненні діяльності в інтересах іншої особи в умовах війни. Об'єкти дослідження: проблеми колізії й солідарності цивільних прав та інтересів в умовах війни; надання допомоги іншим особам фактичними та юридичними діями; особливості виникнення цивільно-правових зобов'язань внаслідок ведення чужих справ без доручення; рятування життя, здоров'я, фізичної особи; рятування майна юридичної особи; вчинення інших дій, спрямованих на відвернення шкоди; порядок і способи розгляду спорів, що виникають у згаданих випадках. Розглядаються випадки діяльності в інтересах іншої особи, які мали місце на практиці, надається правова оцінка відносин, що виникають при цьому.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих юридичних навчальних закладів, суддів, юристів-практиків.

УДК 347.41: 347.462: 347.12: 35.073.1

ISBN 978–966–928–835–6

© Є. О. Харитонова, І. В. Давидова, 2022

Розділ 1

ВІЙНА: КОНФЛІКТ ТА СОЛІДАРНІСТЬ ЦИВІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

Права людини та права приватної особи в умовах воєнного стану

У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України з 5:30 24 лютого 2022 року по всій території України Указом Президента України № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні», затверджений потім Верховною Радою України, був запроваджений воєнний стан.

Відтак із запровадженням воєнного стану на період його дії стали можливі обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України. Стали також можливі тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, необхідних для здійснення правового режиму воєнного стану, передбачені частиною 1 ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹¹.

Оскільки обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина формально може розглядатися як порушення прав людини, необхідно з'ясувати, чи є тут такі порушення і про які, власне, порушення йдеться. Це тим більш доцільно, що за кілька місяців до запровадження воєнного стану теза омбудсмена про те, що примусова вакцинація від коронавірусу є порушенням Конституції, активно використовувалася «антивакцинаторами» для організації протестів¹². Ми не порівнюємо ставлення українців до повномасштабного вторгнення агресора та пандемії, але загрозу спроб російських спецслужб «розхитати» ситуацію не варто применшувати, а тому необхідно бути готовими до протистояння і на цій ділянці війни.

¹¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>

¹² Обмеження прав невакцинованих є порушенням Конституції – Омбудсмен. 26.10.2021. URL: https://zib.com.ua/ua/149476-obmezheniya_prav_nevakcinovanih_e_porushenniyam_konstitucii_.html

Отже маємо визначитися щодо розуміння категорії «права людини» та кореспондуючим їй на галузевому рівні поняттям «цивільна правоздатність», котрі гіпотетично мають зазнавати негативного «обмежувального» впливу під час воєнного стану.

Найбільш зручними з різноманітних визначень поняття «права людини» для характеристики його з точки зору практичного використання здається наступне: «права людини – це певні можливості людини, які необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей»¹³.

Права людини не є безмежними, хоча обмежування їх супроводжується низкою проблем, які мають долатися¹⁴. Але якщо порушення прав людини під час збройного конфлікту виглядає категорією з більш віддаленими наслідками і можливістю захисту, то з погляду цивілістичного юридичний захист прав людини, як приватної особи, може відбуватися більш оперативно, навіть, без відкладення його до закінчення бойових дій. Тому ці аспекти проблеми обмеження і захисту цивільних прав заслуговують на спеціальне вивчення.

Варто зауважити, що в теорії цивільного права категорія «права людини» використовується з певними застереженнями, як не властива безпосередньо цій галузі. Натомість, йдеться про немайнові та майнові «права фізичної особи».

Однак це не означає відсутності певного кореспондування згаданих понять. Так, серед регулятивних правовідносин можна розрізняти загальні та конкретні правовідносини, враховуючи, що загальні регулятивні правовідносини пов'язані з дотриманням членами суспільства законів, правопорядку, конституційних норм, прав людини. В межах загальних правовідносин реалізуються основні (природні) права людини, зафіксовані у міжнародних актах, Загальній декларації прав людини, інших документах.

Що стосується конкретних правовідносин, то вони виникають на підставі конкретних юридичних фактів, чому й отримали таку назву. Їх завданням є обслуговування щоденних потреб, запитів та інтересів суб'єктів права. Такі правовідносини суворо індивідуалізовані¹⁵. Отже цивільні правовідносини за своєю сутністю є конкретними правовідносинами.

З традиційного цивілістичного погляду, «права людини» можуть бути віднесені до загальних цивільних відносин, а «суб'єктивні права фізичної особи» – до конкретних.

При цьому маємо враховувати можливість характеристики категорії правовідносин на трьох рівнях: 1) як категорії загальної теорії права; 2) як категорії приватного права; 3) як категорії певної (конкретної) галузі права¹⁶.

Відтак враховуємо й те, що права приватної особи (другий рівень розуміння) від прав фізичної особи у цивільних правовідносинах (третій рівень розуміння) відрізняються більш високим ступенем узагальнення, врахування засад і норм природного права тощо

Під таким кутом зору права людини можемо оцінювати як права приватної особи, котрі на рівні національному регламентуються та захищаються нормами цивільного законодавства. Разом із тим, зауважимо, що йдеться саме про «права приватної особи», а не про правоздатність останньої. Правоздатність є характеристикою загального правового становища приватної особи, що найбільш точно відображається у понятті «цивільна правоздатність», яке може бути застосоване щодо кожної «абстрактної» людини. Натомість, «суб'єктивне цивільне право» має певна, конкретна людина, що, власне, відображається і у позначенні «суб'єктивне цивільне право, тобто, «право, що належить певному суб'єкту».

Звідси випливає висновок, що основна проблема у демократичному суспільстві полягає у виникненні колізії не лише публічних і приватних прав (інтересів), але й у «зіткненні» прав (інтересів) приватних осіб (суб'єктів цивільних прав (правовідносин).

¹³ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. К., 1995. С. 7.

¹⁴ Рабінович П.М., Панкевич І.М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (гол. ред.) та ін. Серія І. Випуск 3. Львів, 2001. С. 32–96.

¹⁵ Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Регулятивні правовідносини: приватноправовий та публічно-правовий виміри: монографія. Одеса, 2018. С. 136.

¹⁶ Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Приватне право як концепт. Т. IV: Від ідеї до реалізації: монографія. Одеса, 2021. С. 335.

Що стосується проблеми «зіткнення» суб'єктивних прав учасників цивільних відносин, то вона, як здається, значною мірою стала результатом хибного розуміння тези про існування загрози «звикання» соціуму до підміни індивідуалістичних, приватно-правових цінностей цінностями колективістськими із застосуванням публічно-правових засобів визначення і забезпечення останніх, а відтак виникнення «побічного ефекту» у вигляді виникнення психологічного підґрунтя для звикання і влади, і людей, до розширення повноважень правоохоронних органів¹⁷.

Тому влада при проведенні заходів, пов'язаних із забезпеченням воєнного стану не може ігнорувати багатоаспектності проблеми, яка стосується обмеження прав приватної особи та неврахування інтересів останньої.

При цьому маємо на увазі, що коли проблема забезпечення прав людини може розглядатися під кутом доцільності абсолютного захисту права окремої людини як приватного інтересу проти інтересу публічного, то з погляду цивілістичного важливою є також проблема подолання колізії приватних інтересів.

Не викликає сумніву, що можливість взаємодії держави із громадянським суспільством (правове забезпечення його функціонування), навіть поза екстремальними ситуаціями, значно більшою мірою забезпечується через публічне право, ніж через право приватне. Такий стан речей є природним, оскільки приватне право і громадянське суспільство є однопорядковими концептами, які не лише не можуть існувати одне без одного, але й не можуть бути достатньо повно охарактеризовані поза їхнім взаємним зв'язком, що пов'язано з однотипністю підґрунтя їхнього виникнення та існування. Натомість, публічна влада має забезпечувати умови функціонування громадянського суспільства та реалізацію і захист цивільних прав приватної особи.

Враховуючи викладене, маємо встановити, що мається на увазі під поняттям «інтерес», а відтак і під поняттям «цивільний інтерес».

¹⁷ Анатолій Амелін. «Влада сильніше контролюватиме народ, прикриваючись його безпекою». URL: https://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_vlada-silnishe-kontrolyuvatime-narod-prikrivayuchis-jogo-bezpekoyu/958662?utm_source=gravitec&utm_medium=push&utm_campaign

Інтерес та правомірні очікування

На перший погляд, категорії «інтерес» в українській цивілістиці приділялася значна увага: тільки за останні десять років були захищені докторська¹⁸ та кандидатська дисертації, присвячені дослідженню категорії охоронюваного законом інтересу в цивільному праві України, а також у праві деяких зарубіжних країн¹⁹. Низка публікацій стосувалася також «конфлікту інтересів» у галузі боротьби з корупцією, котра не стосується проблематики цієї монографії.

Разом із тим, останнім часом з'явилися праці, присвячені проблемам зіткнення інтересів в умовах пандемії²⁰, тобто в умовах надзвичайної ситуації, до яких також належать війна та воєнний стан.

Зауважимо, що спрямованість нашого дослідження вимагає також встановлення загального підходу до розуміння сутності категорії інтерес, надто, в умовах, коли цим позначенням охоплюються (або вживаються як феномени одного порядку) такі різні концепти як «бажане набуття», «очікування», «прагнення», «устремління» тощо.

Останнім часом у дослідженнях практики ЄСПЛ активно використовується концепція правомірного очікування (англ. – *legitimate expectation*), згідно якій дії або рішення органу публічної влади вважаються такими, що суперечать принципу верховенства права, не тільки у тих випадках, коли такими діями порушуються суб'єктивні права

¹⁸ Венедіктова І.В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві: дис... докт. юрид. наук. К., Ун-т ім. Тараса Шевченка, 2013. 430 с.

¹⁹ Катренко А.А. Охоронюваний законом інтерес як категорія цивільного права України та деяких зарубіжних країн: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2020. 201 с.

²⁰ Харитонов Є.О. Пандемія: право особи чи право держави. Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту: монографія / За ред. Харитонova Є.О., Харитонova О.І., Некіт К.Г. Одеса, 2020. С. 9–15; Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Примус і цивільно-правова відповідальність як засоби подолання конфлікту інтересів при COVID-19. Цивілістичні проблеми колізії приватних та публічних інтересів в умовах пандемії COVID-19: матер. Всеукр. наук. – практ. конференції / за заг. ред. Є.О. Харитонova. Одеса, 2020. С. 6–11; Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Конфлікт та солідарність інтересів в умовах пандемії COVID-19. Часопис цивілістики. 2021. № 40. С. 5–11; Харитонов Є.О. Приватні, публічні та суспільні інтереси в умовах пандемії: неминуча колізія. Приватні та публічні інтереси в умовах пандемії COVID-19: колізія та правові шляхи вирішення: монографія; за ред. проф. Є.О. Харитонova, проф. О.І. Харитонova, доц. К.Г. Некіт. Одеса, 2021. С. 16–27. (Серія: Право і подолання кризи, пов'язаної з пандемією COVID-19).

і процесуальні гарантії, прямо передбачені чинним законодавством, але й у тих випадках, коли такі дії не задовольняють правомірних очікувань осіб, стосовно яких вони вчиняються (ухвалюються).

Деякі вітчизняні автори прямо пов'язують «очікування» та «інтереси». Так, М. М. Слободін зазначивши, що наразі вітчизняна практика з розгляду приватних спорів не сформувала сталого визначення інституту законних очікувань, його змісту та умов застосування, перифразуючи Єринга зауважує, що в разі надання судом захисту суб'єктивного інтересу такий інтерес можна назвати правом. «Тому, – робить він висновок, – визначення «права законного очікування» також має право на існування»²¹.

Не поділяючи таку позицію, але враховуючи її існування, маємо з'ясувати, про який «інтерес» тут йдеться (якщо може йтися).

Правомірне очікування виникає у тому випадку, коли внаслідок заяв чи обіцянок від імені органу публічної влади, або внаслідок усталеної практики в особи сформувалося розумне сподівання, що стосовно до неї орган публічної влади буде діяти саме так, а не інакше.

У практиці ЄСПЛ матеріальні правомірні очікування визнаються «майном» за умови, що такі очікування (1) стосуються певних благ, котрі мають економічну цінність, (2) є цивільними за галузевою належністю і (3) достатньо визначені для того, аби бути забезпеченими можливістю судового захисту.

Відповідно до усталеної практики Європейського суду ««майном» може бути «наявне майно», або активи, включно з вимогами, стосовно яких заявник здатен довести, що він мав принаймні «правомірне очікування» дієвої реалізації його майнового права»²².

Зауважимо, що у контексті проблематики дослідження категорії інтересу важливе значення має розуміння (обрання найбільш точного відповідника при перекладі) терміну «legitimate».

Legitimate expectation найчастіше перекладають як «правомірні очікування», але також і як «законні очікування», «правомірні=законні очікування» тощо²³.

²¹ Слободін М. М. Законні очікування: pro et contra. Правомірні очікування очікування: зб. ст.; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків, ЕКУС, 2020. С. 130.

²² Карнаух Б. П. Правомірні очікування в практиці Європейського суду з прав людини. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12647/1/Karnaukh.pdf>

²³ Правомірні очікування: зб. ст.; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків, 2020. 250 с.

У зв'язку з цим зауважимо, що позначення очікувань, як «законних», здається некоректним, оскільки це може створити враження можливості відступу від принципу верховенства права. Тому позначення «правомірні очікування» виглядає більш привабливим. Крім того, враховуємо, що «legitimate» це не лише «правомірний», але також і «обґрунтований», «справжній», «розумний», «офіційно», «чинники» та ін. Тому, як на наш погляд, більш точним було б вести мову про «обґрунтовані» або «розумні» очікування.

Розуміння інтересу, як «очікування», очевидно, завдячує своєю появою цивілістичній традиції, котра веде свій початок від часів римського права, де терміном «інтерес» позначалася різниця між бажаним і реальним (тим, що вже є): «Інтерес – це те, чого мені бракує, і те, що я міг набути» (Д.46.8.13). У такому сенсі поняття «інтерес» виступає, очевидно, категорією об'єктивною. Відлуння зазначеного підходу зберігається до цього часу не лише у практиці ЄСПЛ, але й у вітчизняних правових доктринах: дещо меншою мірою – у приватно-правовій, більшою – у публічно-правовій²⁴.

Відтак маємо з'ясувати, чи слід вважати «цивільний інтерес» категорією суб'єктивною, чи категорією об'єктивною. Зауважимо, що й те, й інше її розуміння є достатньо поширеним в юриспруденції²⁵. Крім того, існує оцінка цієї категорії як такої, що має подвійну сутність, внаслідок чого визнається, що «в цивільному праві враховуються як об'єктивні, так і суб'єктивні інтереси»²⁶.

У теорії права інтерес може розглядатися як феномен, що має об'єктивні і суб'єктивні характеристики, а тому, з деякими застереженнями, можна вести мову про «об'єктивні» та «суб'єктивні» інтереси.

У цивілістиці з часом бачення сутності інтересу змінилося і його почали розглядати як категорію, радше, суб'єктивну, ніж об'єктивну, що зближає це поняття з категорією «суб'єктивне право».

²⁴ Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: моногр. К., 2003. С. 14–16.

²⁵ Грибанов В. П. Интерес в гражданском праве. Осуществление и защита гражданских прав. М., 2000. С. 234–244; Курбатов А. Я. Сочетание частных и публичных интересов при правовом регулировании предпринимательской деятельности. М., 2001. С. 52–57.

²⁶ Ткачук А. Л., Дрішлюк А. І. Цивільно-правовий захист охоронюваних законом інтересів. Актуальні проблеми держави і права. 2003. Вип. 23. С. 123.

Враховуючи викладене, можемо констатувати, що «обґрунтовані очікування» (можливість отримати щось, яка не реалізувалася) та «інтерес» (прагнення отримати щось) опинилися у різній площині, тоді як «інтерес» та «суб'єктивне право» у сучасній цивілістиці зазвичай розглядаються, як поняття одного порядку.

«Цивільний інтерес» та «суб'єктивне право»

Можна вважати, що цивілістична традиція розглядати «інтерес» та «суб'єктивне право» як кореляти, а іноді, навіть, як практично тотожні поняття, веде свій початок від концепції Рудольфа фон Єринга, котрий характеризував суб'єктивне право як «юридично захищений інтерес». Він зазначає, що воля не є метою та рушійною силою прав, поняття волі і влади не в змозі дати нам практичне розуміння права. Право, як продукт народного життя, що утворюється внаслідок боротьби між різними елементами цього життя, з ціллю встановлення людського гурту, існує не тільки для того, щоб здійснити ідею абстрактної правової волі, а для того, щоб служити інтересам і цілям цивільного обігу²⁷.

На такому підґрунті у сучасній німецькій правовій доктрині суб'єктивне право розглядається як «своєрідна правова влада, що надана існуючим правопорядком суб'єктам права для задоволення певних інтересів»²⁸.

Критики такого підходу наполягають на тому, що суб'єктивне право існує й без «захищеного» інтересу, а останній є лише своєрідною передумовою виникнення права, рушійним елементом його реалізації, встановлення, зміни і припинення правовідносин, але не є суб'єктивним правом. На їх думку, «цивільно-правовий охоронюваний законом інтерес не можна ототожнювати з суб'єктивним правом, оскільки реалізація суб'єктивного права передбачає можливість уповноваженої особи здійснювати дії в межах свого права, можливість вимагати здійснення певних дій від зобов'язаної особи, можливість звернутися до компетентних органів за охороною порушеного права. У свою чергу, інтересу, на відміну від суб'єктивного права, не кореспондує зустрічний обов'язок. Таким чином, реалізація приватного охоронюваного законом інтересу передбачає здійснення дій в правовому полі – це умова

²⁷ Ihering. Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. III. Leipzig, 1865. P. 327.

²⁸ Жалинский А. Э., Рёрихт А. А. Введение в немецкое право. М., 2001. С. 304.

поширення законного захисту і можливості звернутися до компетентних органів у випадку виникнення незаконних перешкод. Отже інтерес є первинним щодо суб'єктивного права, яке є від нього похідним. Інтерес є унікальним юридичним феноменом, перетворюючись на спосіб реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків»²⁹.

Варто зауважити існування у цьому твердженні внутрішнього протиріччя. З нього випливає, що інтерес з первинного стає похідним, опосередковуючи реалізацію суб'єктивних прав. Однак, швидше, суб'єктивні права стають способом реалізації інтересу, оскільки він передусе їх виникненню.

Таким чином, суб'єктивні права та законні інтереси особи, як правові можливості, мають як спільні, так і відмінні риси, що зумовлює певну непослідовність концепції інтересу в цивільному законодавстві. Це зумовлює доцільність більш детального розгляду категорії інтересу у ЦК України.

Передусім, зауважимо, що визначення поняття «інтерес» або «цивільний інтерес» ЦК України не містить. Хоча згадка про цю категорію зустрічається у низці статей глави 3, ст. 67, 69 та ін. цього Кодексу, але при цьому частина друга ст. 15 ЦК України обмежується вказівкою на те, що «кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства».

Таким чином, замість визначення поняття «інтерес» маємо лише вказівку на можливість правового захисту інтересу та формулювання вимоги такого захисту – інтерес має «не суперечити загальним засадам цивільного законодавства».

Втім, на наш погляд, у такому підході немає нічого дивного, якщо взяти до уваги, що ЦК України не містить також визначення ключового для цивільного законодавства поняття «цивільне право», котре у цьому Кодексі у більшості випадків нерозривно пов'язане з поняттям «інтерес». Відтак припускаємо, що в ЦК України свідомо не включене легальне визначення цієї категорії з метою достатньо широкого її розуміння при застосуванні на практиці.

Враховуючи зазначене, проаналізуємо визначення поняття та розуміння сутності категорії «інтерес» у вітчизняному цивільному законодавстві, послуговуючись при цьому поняттям цивільного права як мож-

²⁹ Венедиктова И. В. Охраняемый законом интерес в гражданском праве: моногр. Х., 2012. С. 134–135.

ливої поведінки суб'єкта цивільних відносин, котрий діє у правовому полі.

Разом із тим, такий висновок сам по собі не дає критеріїв встановлення співвідношення категорій цивільного права та інтересу і таким шляхом визначення поняття останнього. Отже, будемо спиратися на аналіз норм Глави третьої ЦК України «Захист цивільних прав та інтересів», котрі містять згадку про «інтерес» Таким чином можемо отримати уявлення про концепцію вітчизняного законодавства щодо останнього.

Слід зауважити, що вказана глава містить більше питань, ніж відповідей на них.

Передусім виникає питання, про який саме «інтерес» йдеться у ЦК України: про «інтерес в цивільному праві» чи про «цивільний інтерес»? Таке питання пов'язане з тим, що і у назві Глави третьої ЦК, і у ст. 15–17 ЦК України вживається вираз «цивільні права та інтереси». Тобто, якщо стосовно того, що «права» є «цивільними», сумнівів не виникає, то щодо «інтересів» цього сказати не можна. Залишається припускати, що у нормах ЦК України, де йдеться про «цивільні права та інтереси», маються на увазі «цивільні права та цивільні інтереси», але слово «цивільні» у другому випадку випущене з міркувань економії місця. Хоча конструкція ст. 15–17 ЦК України не здається вдалою, однак шляхом такого припущення, ми отримуємо першу відправну точку для подальшої характеристики вже не інтересу, але «цивільного інтересу» як категорії, пов'язаної з цивільними правовідносинами. При цьому маємо на увазі, що елементи останніх можуть характеризуватися також за допомогою категорії «інтерес», що поділяється на публічний та приватний³⁰.

У контексті дослідження колізії інтересів нас цікавить не «інтерес» взагалі, як абстрактна категорія, а розуміння цього поняття у концепції українського цивільного законодавства.

Розглядаючи поняття інтересу під таким кутом зору, шляхом логічного і системного тлумачення норм ЦК України можна зробити висновок, що «інтерес» розуміється в Кодексі як категорія суб'єктивна. На користь такої позиції свідчить та обставина, що вираз «цивільних прав та інтересів», який вживається у назві Глави третьої ЦК Украї-

ни, у назві та тексті ст. 15–17, у частині 4 ст. 67, частині 3 ст. 69 та інших нормах ЦК України, є усталеним, стабільним, тоді як у сукупності з термінами «об'єкт», «предмет» тощо вживання слова «інтерес» не зустрічається. Більш того, у Розділі третьому Книги першої ЦК України «Об'єкти цивільних прав» поміж таких об'єктів (у тому числі поміж «матеріальними та нематеріальними благами») інтереси не згадуються.

Разом із тим, у випадках, коли термін «інтерес» вживається поза усталеним виразом «цивільні права та інтереси», ним позначаються поняття, які мають достатньо чітко виражене суб'єктивне забарвлення. Наприклад, у ст. 237 ЦК України зазначається, що «не є представником особа, яка хоч і діє в чужих інтересах, але від власного імені». У частині 3 ст. 238 ЦК України говориться, що «представник не може вчиняти правочини від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є».

Аналіз змісту та спрямованості вказаних норм свідчить про те, що «інтерес» розуміється тут як суб'єктивна категорія, оскільки цілком логічно виглядає вираз «діяти, враховуючи чужі (свої) прагнення». Слушність такого припущення можна перевірити на прикладі вживання відповідного позначення у главі 79 ЦК України, котра регулює відносини, що виникають при вчиненні дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення.

На перший погляд, може здатися, що категорія «інтерес» тут містить об'єктивні елементи. Таке враження виникає, коли виходити з того, що особа, яка вчиняє дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, захищає «благо» останньої. Проте, таке враження є хибним. Це стає помітним вже тоді, коли ми спробуємо розкрити поняття «інтерес», яке вживається у контексті ст. 1158–1160 ЦК України, через згадуване поняття «благо». Таке визначення одного поняття через інше ще якоюсь мірою виглядає припустимим у частині першій ст. 1158 ЦК України: вираз «Якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека...» з деяким ступенем умовності можна замінити виразом «Якщо майновим благам іншої особи загрожує небезпека...».

Водночас, ні стосовно назви глави 79 ЦК України, ні стосовно змісту інших її норм таке тлумачення поняття «інтерес» не виглядає прийнятним. Наприклад, якщо спробувати внести відповідні зміни в назву глави 79 ЦК України, то замість «Вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення» отримаємо «Вчинення дій в майнових

³⁰ Вінник О.М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення. К., 2003. С. 8–28.

Проте, якщо визнати, що охоронюваний законом інтерес опосередковується суб'єктивним правом, хоч би і охоронюваним, то проблема охоронюваного законом інтересу знімається зовсім, оскільки існує відповідне суб'єктивне право.

У зв'язку з викладеними вище положеннями варто звернути увагу на некоректність вживання виразів «законний інтерес», «інтерес, що охороняється законом», «охоронюваний законом інтерес» тощо. Особливо, коли йдеться про розуміння законного інтересу як відображення в об'єктивному праві або такого, що впливає з його загальних засад і певною мірою гарантований державою, простий юридичний дозвіл, спрямований на отримання певного соціального (задоволення певних соціальних потреб), що не суперечить публічному інтересові³³.

Але у галузі приватного права цивільний інтерес, так само як і суб'єктивне право, сам по собі не може бути «законним» або «незаконним» (якщо, звісно, не оцінювати його з суто позитивістських позицій). Адже прагнення, бажання людини, якщо вони не виражені у діях, не мають юридичного значення.

Натомість, більш точним здається вести мову про «правомірність» або «неправомірність» здійснення цивільних прав та інтересів, що визначається із врахуванням норм, встановлених договором суб'єктів відповідних відносин, актами цивільного законодавства, звичаями, а також положень доктрини права.

Звідси впливає логічна конструкція: якщо інтереси здійснюються правомірно, то вони підлягають правовому захисту; якщо – ні, то захист заінтересованій особі не надається.

Але відтак виникає і проблема, котру можна іменувати «проблемою допустимості поширювального тлумачення поняття шикани (зловживання цивільним правом).

Чинником її виникнення є вже згадувана непевність у визначенні співвідношення понять «цивільний (охоронюваний законом) інтерес» та «суб'єктивне цивільне право».

Посилюється ця непевність розбіжностями (як здається часто недостатньо мотивованими а іноді взагалі немотивованими) у найменуваннях та змісті глав другої та третьої Книги першої ЦК України (а також окремих статей цих глав).

³³ Вінник О.М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення: моногр. К., 2003. С. 18.

Так, глава 2 ЦК називається «Підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. Здійснення цивільних прав та виконання обов'язків».

При цьому «Цивільні інтереси» не згадуються ні у назві глави 2, ні у назвах статей 11–14 ЦК України, що включені до цих глав. Звідси, нібито, впливає вже згадуваний вище висновок, що цивільний інтерес фактично «поглинається» цивільним правом, а відтак не має самостійного юридичного значення.

Проте цей висновок одразу породжує сумнів у зв'язку з найменуванням глави 3, ст.ст. 15–17 ЦК України, а також положеннями згаданих статей.

Так, глава 3 ЦК України називається «Захист цивільних прав та інтересів»³⁴. Такі самі формулювання вживаються у назвах та змісті ст.ст. 13–17 ЦК України.

Більш того, частина 2 ст. 15 ЦК України містить спеціальне положення щодо захисту інтересу: «Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства». Таким чином, наведена норма «виокремлює інтерес» зі, здавалося б, нероз'ємного формулювання «цивільні права та інтереси».

Не менш чітко «сепаровані» категорії «цивільне право» та «інтерес» у останньому реченні частини 2 ст. 16 ЦК України: «Суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом». Отже не «право та інтерес», а саме «право або інтерес».

Втім, чіткість позиції щодо можливості відокремлення захисту «права та інтересу» на цьому, практично, закінчується, оскільки у ст. 18 ЦК України йдеться про захист нотаріусом лише «цивільних прав», взагалі без згадки про можливість захисту нотаріусом «інтересів».

Так само не згадуються інтереси і у ст. 19 ЦК України «Самозахист цивільних прав».

Усе зазначене в сукупності дає підстави для досить вірогідного висновку, що законодавці свого часу просто залишили це питання поза увагою, а відтак вирішення його залежить від інтерпретації цього положення користувачами (особами, що мають юрисдикцію) у кожному випадку окремо.

При тій методологічній максимі, що при спорах та колізіях кожен сумнів у галузі приватних відносин має вирішуватися на користь при-

³⁴ Тут і далі підкреслено мною – Є.Х.

ватної особи на підставі презумпції правомірності та добросовісності її інтересів, намірів та дій.

Виходячи з цього, припускаємо, що положення норм глав 2 і 3 ЦК України рівною мірою стосуються здійснення та захисту як цивільних прав, так і цивільних інтересів. На такому методологічному підґрунті розглянемо далі проблему «зловживання інтересом» у сфері цивільних відносин.

Зловживання цивільними правами та цивільним інтересом

Не будемо зупинятися тут на проблемі зловживання правами, яка досліджувалася вітчизняними науковцями, зазвичай, у контексті більш загальної проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав³⁵, а натомість, констатуємо, що конкретні питання здійснення цивільних прав в умовах війни, поки що, є практично не вивченими, а відтак потребують спеціального самостійного дослідження.

Почати варто з аналізу положень ст. 13 ЦК України, яка називається «Межі здійснення цивільних прав». Наведемо її положення, що стосуються проблематики нашого дослідження, дослівно, водночас, опускаючи ті положення, які не мають безпосереднього стосунку до здійснення цивільних прав та створення загрози їхнього здійснення. При цьому спираємось на висловлену вище тезу, згідно якій у змісті глави 2 та 3 ЦК України, незалежно від формулювань, не проводиться чітка межа між термінами «цивільне право» та «інтерес».

Отже ст. 13 ЦК встановлює, що:

³⁵ Кот О.О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: моногр. К., 2017. 494 с.; Кот О.О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: дис...докт. юрид. наук. К., 2017. 550 с.; Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: моногр. К., 2014. 628 с.; Особливості здійснення суб'єктивних прав учасниками цивільних відносин: моногр.; За заг. ред. академіка НАПрН України В.В. Луця. К., 2011. 320 с.; Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колект. моногр.; За ред. В.Л. Яроцького. Х., 2013. 272 с.; Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: моногр. К., 2008. 184 с.; Стефанчук М.О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення: монографія. Київ, 2020. 429 с.; Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): моногр. Хмельницький, 2007. 626 с.

«1. Цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства.

2. При здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, ...

3. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

4. При здійсненні цивільних прав особа повинна дотримуватися моральних засад суспільства.

5. ... (не стосується безпосередньо проблематики, яка нас цікавить).

6. У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені частинами другою – п'ятою цієї статті, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом».

Розглянемо далі наведені положення більш детально, враховуючи, що у загальному вигляді вимога до належного здійснення суб'єктивних прав виражена у ст. 68 Конституції України, яка передбачає, що кожний зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей. Норми Конституції України містять і більш конкретні вимоги щодо здійснення окремих видів важливих цивільних прав.

Відповідно до цього, здійснення цивільного права має відбуватися у межах, встановлених договором або актами цивільного законодавства.

Стаття 23 Конституції України передбачає, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Це положення Конституції є підґрунтям правила ч. 2 ст. 13 ЦК, яке полягає в тому, що при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині.

Частина 3 ст. 13 ЦК розрізняє два види зловживанням правом:

1) зловживання правом шляхом навмисного завдання шкоди іншій особі; 2) зловживання правом, пов'язане з використанням недозволених форм його реалізації, але у рамках загального дозволеного типу поведінки щодо даного права.

Навмисне завдання шкоди іншій особі є цивільним правопорушенням, що може тягти за собою відповідальність у вигляді відшкодування шкоди, стягнення штрафу тощо.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що ці положення, стосується також ситуацій «зловживання» інтересами у сфері цивільних відносин, що, власне, і є одним з чинників виникнення колізії інтересів (у цьому разі – інтересу неправомірного з інтересами правомірними). Оскільки останні можуть стосуватися, як окремої особи, так і спільноти, далі маємо розглянути засади їхнього співіснування, співвідношення і взаємодії.

Інтереси індивідуальні та суспільні, приватні та публічні

Оцінюючи особливості формування, реалізації та розбіжностей приватних і публічних інтересів в умовах війни, скористаємося у якості методологічної основи диференціації інтересів концепцією Георга Єлінека (не поділяючи загалом його позитивістські уподобання), яка здається найбільш придатною для вирішення колізій в умовах надзвичайних ситуацій, коли має місце об'єктивний процес зростання ролі держави.

Відмінності між приватним і публічним правом, як зазначав Г. Єлінек, можуть бути зведені до тієї головної ідеї, що у приватному праві окремі індивіди протистоять одне одному як принципово супідрядні, воно регулює тому взаємні стосунки індивідів як таких, тоді як публічне право нормує стосунки між різними суб'єктами влади або організацію та функції суб'єктів влади та їхнє ставлення до підлеглих цій владі.

При цьому носієм приватних прав є не абстрактний, ізольований від соціальних відносин індивід, а член суспільства, який держава визнає особою. Тому приватне право є правом соціальним

Відтак у кожному окремому правовому стосунку (відношенні) йти-ся може лише про те, чи переважає при регулюванні його об'єктивним правом індивідуальний або соціальний інтерес. Усі соціальні, а тому й державні інтереси, також неможливо уявити абсолютно відокремленими від інтересів індивідуальних. Будь-яка громадська і державна діяльність у кінцевому підсумку забезпечує або, у кожному разі, має забезпечувати блага індивіда.

Сфера публічно-правова враховує інтереси, перш за все, публічні, загальні, а отже – державні. У цій сфері суб'єктивне право формується за нормативним, вольовим принципом, оскільки, коли йдеться про публічне право, саме держава визначає публічний інтерес. Він домінує у цих відносинах. Тут виражається воля держави і відбувається узгодження індивідуальних інтересів у інтересі публічному³⁶.

Враховуючи викладене, далі виходимо з того, що всю систему суб'єктивних прав із врахуванням інтересів їхніх носіїв можна розділити на публічні та приватні суб'єктивні права, а інтереси – на приватні та публічні.

Оскільки останні в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема, війни, набувають переважно соціального забарвлення, маємо також врахувати доцільність використання категорії «суспільні інтереси», виокремлення якої пов'язане з ідеєю «інтегрального суспільства, в якому протилежні чи суперечливі інтереси не протиставляються один одному, а взаємодіють на партнерській основі. Це сприяє посиленню ринкової стратегії соціально відповідальної держави, яка в сучасних постіндустріальних суспільствах є переважаючою юридичною формою здійснення концепції основних (природних) прав людини... З огляду на це, суспільний інтерес являє собою гармонізований інтерес публічних і приватних партнерів та може кваліфікуватися як суспільна користь, соціальний ефект від здійснення партнерства в будь-якій сфері права. ...Таке партнерство має ґрунтуватися на засадах принципу пропорційності (*principle of proportionality*), який українською часто перекладають як принцип співрозмірності, і який передбачає співрозмірне обмеження прав та свобод людини для досягнення публічних цілей»³⁷.

На думку Р. А. Майданика, згідно з принципом пропорційності / співрозмірності органи влади, зокрема, не можуть покладати на громадян зобов'язання, які перевищують межі необхідності, які впливають із публічного інтересу, для досягнення цілей, які вимагається досягнути

³⁶ Єлінек Г. Общее учение о государстве. СПб., 2004. С. 376.

³⁷ Хитку межу балансу суспільних і приватних інтересів слід визначати з урахуванням усталених принципів дозволеного правомірного втручання – Голова Верховного Суду України Ярослав Романюк. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/A3E272EC3B6249C8C2257EF300271D92](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/A3E272EC3B6249C8C2257EF300271D92)

за допомогою застосовуваної міри (або дій владних органів). Відповідно, застосовувана міра має бути пропорційна (має відповідати) цілям³⁸.

Розглядаючи співвідношення категорій суспільного, державного та приватного інтересів на прикладі боротьби із подоланням пандемії коронавірусу, М. В. Савчин зазначав, що проблему суспільних інтересів вітчизняні вчені (Д. О. Гетманцев) переважно аналізували через галузеві юридичні дисципліни, доводячи, що обмеження, які визначені у Конституції, мають бути адекватними, пропорційними, необхідними та співвідноситися із цілями обмежень, встановлених Конституцією, тоді як конституціоналісти висловлюють міркування, що публічні інтереси є найбільш значущими інтересами у суспільстві та державі, від реалізації яких залежить забезпечення конституційного ладу, розмежовуючи при цьому суспільні і державні інтереси (І. П. Андрушко).

Можна погодитися з М. В. Савчиним у тому, що останні думки мають більш вагоме значення у світлі субстантивного та процедурного аспектів розуміння поняття «суспільний інтерес». У субстантивному значенні суспільні інтереси виражаються у гарантованості доступу до матеріальних і духовних благ, які є надбанням усього суспільства. Якщо йдеться про духовні блага, то такі становлять спільну інтелектуальну спадщину і є цінністю для всього суспільства. Якщо йдеться про співвідношення між суспільним і державним/муніципальним публічними інтересами, то слід говорити про відносини підзвітності та підконтрольності публічної влади суспільству.

Процедурний момент розуміння суспільного інтересу проявляється насамперед у визначенні балансу приватних та публічних інтересів, При цьому важливим є досягнення узгодження цих інтересів таким чином, щоб цінність вищого порядку отримала свій захист. Забезпечення суспільного інтересу за рахунок приватного інтересу можливе лише за умови, якщо таке сприяє забезпеченню конституційної демократії³⁹.

³⁸ Хитку межу балансу суспільних і приватних інтересів слід визначати з урахуванням усталених принципів дозволеного правомірного втручання. – Голова Верховного Суду України Ярослав Романюк. URL: [http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/A3E272EC3B6249C8C2257EF300271D92](http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/A3E272EC3B6249C8C2257EF300271D92)

³⁹ Савчин М. В. Суспільний інтерес як критерій обмеження прав людини та боротьба із пандемією коронавірусу. Публічне право. 2020. № 2 (38). С. 7–8. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=349%3A%20savchyn-m-v-suspilnyi-interes-iak-kryterii-obmezhenia-prav-liudyny-ta-borotba-iz-pandemii-iu-koronavirusu&catid=97&Itemid=483&lang=uk

Викладена позиція, безумовно, є цікавою з погляду деталізації класифікації інтересів, а надто, у «інтегральному суспільстві». Разом із тим вона не перешкоджає створенню загальної конструкції узгодження приватних та публічних інтересів відповідно до сентенції «Право однієї особи закінчується там, де починаються права інших людей».

Зауважимо, що так само вона не заперечує значення дихотомії «публічний – приватний» інтереси, оскільки з погляду такої дихотомії індивідуальний, колективний, суспільний тощо інтереси за своєю сутністю є інтересами приватними, тоді як державний, муніципальний, соціальний інтереси є публічними.

Значення згаданої дихотомії інтересів (котрі розуміються тут як суб'єктивна категорія) зумовлене тим, що характер встановлення або набуття суб'єктивних прав, ступінь свободи дій і залежності від волевиявлення суб'єктів, шляхи та засоби захисту публічних та приватних суб'єктивних прав істотно відрізняються⁴⁰. У свою чергу, це впливає також і на вибір правових засобів залагодження колізії інтересів.

У сфері публічних суб'єктивних прав у випадку колізії інтересів, їх залагодження відбувається, головним чином, шляхом застосування публічно-правових засобів уповноваженими на те органами державної влади та їх посадовими особами.

Що стосується сфери приватних прав, то тут залагодження колізії інтересів може відбуватися за допомогою приватно-правових засобів (самоврядування тощо). Правоможності, що входять до змісту суб'єктивного цивільного права, призначені забезпечити задоволення відповідних інтересів фізичних осіб – учасників цивільних відносин. За їхньою сутністю правоможності є правами на власні дії, охоплюючи при цьому також і право на самозахист.

Конфлікт та колізія інтересів

Послугуючись розумінням «інтересу», як прагнень, бажань, устремлінь, пов'язаних з категорією суб'єктивних прав, як передумова і результат останніх, можна було б дати визначення «конфлікту інтересів», як процесу зіткнення протилежно спрямованих прагнень.

Однак, маємо зауважити, що останнім часом спостерігається звуження цього поняття. Це змушує більш обережно ставитися до викори-

⁴⁰ Харитонova О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії): моногр. Одеса, 2004. С. 87–88.

стання його у контексті проблематики подолання суперечностей приватних та публічних інтересів.

Значною мірою звуженню розуміння поняття «конфлікту інтересів» сприяла Конвенція ООН 2003 року, прийнята проти корупції, де вимоги щодо запобігання конфлікту інтересів встановлюються не лише до державних управлінців, а й до держав. Згідно з Конвенцією кожна держава, що входить до складу ООН, має прагнути відповідно до принципів свого внутрішнього законодавства створювати, підтримувати та укріплювати такі системи, які сприяють прозорості та запобігають виникненню колізії інтересів.

Відтак це поняття змістилося, головним чином, до проблем запобігання таким конфліктам, у сферу боротьби з корупцією тощо. (Абзац четвертий ч. 1 ст. 1 в редакції Закону № 224-VII від 14.05.2013 року; Абзац сьомий ч. 1 ст. 1 Закону № 1700-VII від 14.10.2014)⁴¹. Враховуючи цю обставину, доцільно у загальному сенсі вести мову не про «конфлікт», а про «колізію» інтересів.

Колізію визначають практично так само як «конфлікт», розуміючи її як зіткнення протилежних поглядів, прагнень, інтересів⁴².

Разом із тим, попри констатацію того, що термін «колізія» використовується в юридичній науці в різних словосполученнях («юридична колізія», «колізія у праві», «колізія в законодавстві» тощо), про таку можливість як «колізія інтересів» не згадується⁴³.

І навіть, у тих випадках, коли розрізняються юридичні/правові колізії у широкому і вузькому значенні цього поняття з констатацією того, що у широкому розумінні юридична колізія розглядається як різновид юридичних суперечностей усередині правової системи держави; у вузькому розумінні – як суперечність між чинними нормами права, з яких необхідно обрати одну норму, для її подальшого застосування,

⁴¹ Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: монографія / автор. кол.; за ред. проф. Ю. В. Ковбасюка і проф. В. Л. Федоренка. К., 2016. 524 с. Нестерович В. Ф. Законодавче урегулювання конфлікту інтересів в Україні в контексті досвіду Канади. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2011. № 1. Спец. випуск. С. 23–32.

⁴² Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 223.

⁴³ Погребняк С. Про колізії в законодавстві. Вісник Академії правових наук України. 2003. 1 (32). С. 26–33; Погребняк С. Про підходи до поняття колізій в юридичній науці. Вісник Академії правових наук України. 1999. № 4 (19). С. 204–211.

про «колізію інтересів», знов-таки не йдеться⁴⁴. Тому тут залишається припускати, що колізія інтересів входить до складу згаданих «юридичних суперечностей усередині правової системи держави».

Відтак виникає ситуація, при якій ми маємо два терміни-синоніми, якими позначаються фактично тотожні конструкти. Разом із тим, кожен з них набув свого усталеного «звучання» та певної, практично традиційної «сфери ужитку». При цьому жоден з них не виокремлює чітко «конфлікт інтересів» чи «колізію інтересів» таким чином, щоби це стосувалося лише проблематики дослідження зіткнення інтересів в умовах надзвичайних ситуацій (у тому числі, епідемії, пандемії, війни, воєнного стану тощо).

Вихід з ситуації, що склалася, вбачається у тому, аби для дотримання принципу «лезо Оками» послуговуватися зазвичай виразом «колізія інтересів», котрий, на відміну від «конфлікт інтересів», менш пов'язаний з усталеним у праві та законодавстві поняттям. Втім, ще більш нейтральним є позначення «суперечність інтересів», котрим ми і будемо послуговуватися час від часу.

Разом із тим, нерозважливим було б намагатися обійтись взагалі без використання терміну «конфлікт» і пов'язаних з ним концептів, оскільки дослідження зіткнення, суперечностей тощо інтересів в умовах воєнного стану неможливі без врахування хоча б базових засад соціальної конфліктології.

Не торкаючись тут проблемних питань, визначимось лише щодо розуміння концептів, які стосуються проблематики нашого дослідження: конфлікт, суспільний та соціальний конфлікт, управління конфліктами тощо.

Отже, найчастіше конфлікт визначають як активні взаємоспрямовані дії опонентів для реалізації своїх цілей, забарвлені сильними емоційними переживаннями. Натомість соціальний конфлікт – це відкрите протистояння, зіткнення двох і більш суб'єктів і учасників соціальної взаємодії, причинами якої є усвідомлені несумісні потреби, інтереси і цінності⁴⁵.

При цьому з погляду соціальної конфліктології інтерес розглядається як усвідомлене і зацікавлене ставлення суб'єкта до об'єкта, який

⁴⁴ Шевченко Т. В. Юридична колізія: теоретико-правовий аспект. Розбудова держави і права: питання теорії та конституційної практики. 2013. № 3. С. 13–18.

⁴⁵ Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія. Львів, 2015. С. 48.

є засобом задоволення тієї або іншої потреби індивіда або соціальної спільноти. Тому причиною конфлікту може бути тільки усвідомлена потреба, яка виступає у формі інтересу. Отже, остаточною причиною всякого соціального конфлікту є суперечність усвідомлених інтересів між його суб'єктами: індивідами, соціальними групами, спільнотами і суспільствами

Причини конфлікту поділяють на дві основні групи: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивними є причини, які є поза свідомістю і волею людей, соціальних спільнот, інститутів, організацій і виникають не з проявів свідомості або волі суб'єктів, а містяться в надсуб'єктивних чинниках, хоча їхні дії проходять через свідомість, набуваючи відповідної суб'єктивної форми (мотив, бажання, прагнення, очікування та ін.).

До об'єктивних причин належать: зіткнення матеріальних і духовних інтересів людей під час життєдіяльності; слабкість нормативно-правової бази, що регулює безконфліктне вирішення проблем; відсутність достатніх для нормальної життєдіяльності людей матеріальних і духовних благ.

Суб'єктивні причини конфліктів є виразом об'єктивних причин та їх інтерпретацій суб'єктами. Найчастіше це суперечності між інтересами людей і нормами поведінки в суспільстві; суперечності між однаковими інтересами різних суб'єктів, спрямованими на той самий предмет; протилежні інтереси різних суб'єктів; нерозуміння інтересів, намірів, дій суб'єктами, які починають бачити в них загрозу собі та своєму оточенню⁴⁶.

Названі вище суперечності/колізії/конфлікти приватних та публічних інтересів в умовах війни значною мірою можуть бути усунені цивілістичними засобами, до яких, зокрема, належать норми цивільного законодавства, що регулюють діяльність в інтересах іншої особи – на її прохання, або в силу припису норми права, або з власної ініціативи особи, яка вчиняє рятувальні дії тощо.

Проблема «зобов'язань з відвернення шкоди/ небезпеки»

Передусім, зауважимо зростання в умовах надзвичайних ситуацій (зокрема, війни, воєнного стану тощо) значення імперативного елементу цивільно-правового методу правового регулювання, зумовлене

⁴⁶ Гуменюк Л. Й. Соціальна конфліктологія. Львів, 2015. С. 63.

утрудненнями в укладенні договорів, дотриманням їхніх умов тощо. Звернімо також увагу на те, що ця обставина може мати не лише негативне значення (зменшуючи простір договірних стосунків, типових для цивільної сфери), але й виконувати позитивну роль, активізуючи використання недоговірних цивільних зобов'язань, котрі можуть виступати правовим засобом забезпечення належної реалізації прав і виконання обов'язків учасників цивільних відносин, навіть, у ситуаціях, які вони самі не передбачали наперед.

У такому контексті має формуватися тенденція до більш активного впорядкування цивільних відносин публічно-правовими методами, однак з метою послідовного захисту прав приватної особи. Зазначене стосується, передусім, так званих, недоговірних цивільно-правових зобов'язань.

Зауважимо, що, хоча категорія недоговірних зобов'язань у цілому і окремі види останніх були об'єктом наукових досліджень, однак особливості їхнього виникнення та значення в умовах війни (воєнного стану) практично ще майже не піддавалися науковому аналізу.

Таким чином, відповідна проблематика потребує спеціальних наукових розвідок з метою визначення напрямків підвищення ефективності законодавчого регулювання у цій сфері з метою удосконалення концепції недоговірних зобов'язань, що забезпечить зростання їхньої ролі у захисті прав приватної особи з одночасним залагодженням конфлікту приватного та публічного інтересів.

Звертаючись до аналізу категорії недоговірних зобов'язань, котрі розуміємо тут як цивільні правовідносини, що виникають не внаслідок договору, а з інших підстав (як передбачених, так і непередбачених законом), маємо, передусім, встановити їхню систему.

У Книзі п'ятій ЦК України «Зобов'язальне право» розрізняються: 1) договірні зобов'язання (ст. 655–1143); 2) недоговірні зобов'язання (ст. 1144–1215). При цьому норми підрозділу 2 Книги п'ятої Кодексу передбачають існування кількох видів різних за підставами виникнення, засадами регулювання та за сутністю зобов'язань: 1) публічна обіцянка винагороди; 2) вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення; 3) рятування здоров'я, життя, майна (правомірна юридична або фактична дія; мета дій – відвернення шкоди; 4) створення загрози; 5) завдання шкоди; 6) набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Оскільки систематизація норм підрозділу 2 Книги п'ятої ЦК України є досить умовною, для наукового аналізу необхідною є їхня інституціональна структуризація. У зв'язку з цим згадаємо, що у вітчизняній цивілістиці пропонувалося виокремлення категорії недоговірних регулятивних зобов'язань, під якими пропонується розуміти «ті, що покликані врегулювати нормальні в непорушеному стані відносини між суб'єктами цивільного права і при цьому виникають із правомірних підстав за межами договору, серед яких публічна обіцянка винагороди (публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу і публічна обіцянка вигороди за результатами конкурсу); вчинення дій у майнових інтересах третьої особи без її доручення, зобов'язання з рятування (здоров'я та життя фізичної особи; майна іншої особи); зобов'язання із заповідального відказу та заповідального покладення»⁴⁷. Таким чином йдеться про регулятивні правовідносини, які виникають в результаті вчинення правомірних дій, спрямованих на досягнення результату, корисного, як правило, для іншої особи.

Оцінюючи запропонований перелік недоговірних регулятивних зобов'язань з погляду його значення для функціонування останніх в умовах війни зауважимо, що два з названих вище різновидів зобов'язань, напевно, мають якісь особливості в умовах війни. А, якщо й мають, то надто незначні, аби бути об'єктом окремого дослідження у контексті з'ясування цивільно-правових засобів, актуальність застосування яких в умовах війни зростає. Йдеться про публічну обіцянку винагороди без оголошення конкурсу та публічну обіцянку вигороди за результатами конкурсу (глава 78 ЦК України) і заповідальний відказ та заповідальне покладення (ст. 1237–1240 ЦК України), котрі В. М. Ігнатенко, як зазначалося вище, також відносить до підстав виникнення недоговірних регулятивних зобов'язань. Що стосується заповідального відказу та заповідального покладення, то, як нашу думку, обґрунтованість віднесення правовідносин, що при цьому виникають, до недоговірних зобов'язань взагалі є дуже сумнівною (можна припустити, що саме тому законодавець і обмежився тут лише тими спеціальними нормами, які вміщені у Книзі шостій ЦК України «Спадкове право»).

Тому, враховуючи суспільну корисність та значення діяльності, спрямованої на відвернення шкоди, здається доцільним виділення

⁴⁷ Ігнатенко В. М. Виконання недоговірних регулятивних зобов'язань. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/tipp/2012_1/Ignaten.pdf

з числа регулятивних недоговірних зобов'язань в окрему категорію зобов'язань, що виникають з дій, вчинених особою без повноваження для запобігання загрози завдання шкоди іншій особі. Згідно з концепцією Цивільного кодексу України до цієї категорії належать: 1) зобов'язання, що виникають внаслідок вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення (глава 79 ЦК України), та 2) зобов'язання, що виникають внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи; майна фізичної або юридичної особи (глава 80 ЦК України).

Тут варто згадати, що у проєкті ЦК України 1996 року коло недоговірних зобов'язань, що виникають у зв'язку із відверненням шкоди, планувалося ширшим. Проте, хоча розробники Проєкту наголошували при його обговоренні на значенні таких зобов'язань, зокрема на тому, що «серед норм, які регулюють зазначені відносини, необхідно виділити норми щодо запобігання шкоди та захисту їх від небезпеки», зазначаючи, що ці норми мають превентивно-виховний характер, бо стимулюють бережливе ставлення до чужого життя, здоров'я, власності, а відшкодування шкоди особі, яка вчиняла такі дії, до того ж, й гарантує поновлення майнового стану осіб, що піклуються про чужі майнові інтереси⁴⁸, у чинному ЦК України «Зобов'язання, що виникають внаслідок відвернення шкоди (запобігання шкоді)», як окрема (узагальнена) категорія, не згадуються.

Зауважимо, що розробники проєкту ЦК України у питаннях регулювання недоговірних відносин, що виникають внаслідок вчинення дій, спрямованих на запобігання шкоді, яка загрожує інтересам іншої особи, певною мірою прагнули слідувати концепції ст. 118 Основ цивільного законодавства 1991 року, котра передбачала, що особа, яка уклала угоду в інтересах іншої особи, не маючи на це повноважень, вправі вимагати відшкодування понесених у цій угоді витрат за умови подальшого схвалення угоди цією особою. За відсутності схвалення необхідні витрати компенсуються особою, в інтересах якої укладалася угода, лише в межах отриманої по угоді вигоди. Крім цього, якщо особа без відповідних повноважень запобігла реальній загрозі збитків майну інших осіб в умовах, які виключають можливість попередження їх про таку загрозу, вона вправі вимагати від цих осіб відшкодування збитків, зазначених у зв'язку з запобіганням шкоди. Розмір збитків, що

⁴⁸ Боброва Д. Недоговірні зобов'язання у проєкті Цивільного кодексу України 1996 р. Українське право. 1997. № 3. С. 180.

підлягають відшкодуванню, не повинен перебільшувати розміру відвернутої шкоди.

Таким чином, наведена стаття Основ фактично об'єднувала два види зобов'язань, що виникали внаслідок відвернення шкоди: 1) ведення справ без доручення, 2) запобігання загрозі реальних збитків майну інших осіб особою, яка діяла без відповідних повноважень.

Однак, вітчизняні законодавці у остаточній редакції Цивільного кодексу від аналогічного рішення відмовились, передбачивши можливість виникнення лише згаданих вище зобов'язань внаслідок вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення (глава 79 ЦК України) та внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи (глава 80 ЦК України).

Власне, ними наразі й обмежується перелік регулятивних зобов'язань, які можуть виникати і є актуальними в умовах війни.

Очевидно, оптимальним варіантом вирішення проблем, що виникають при діях відвернення небезпеки, яка загрожує інтересам іншої особи, було б запровадження у Цивільному кодексі України узагальненої категорії недоговірних зобов'язань – «Зобов'язання, що виникають внаслідок усунення небезпеки (відвернення шкоди)»⁴⁹. Таким чином можна було б повністю зняти проблему захисту особи, яка рятувала життя, здоров'я чи майно іншої особи, майно організації, діяла в інтересах іншої особи без її доручення, вчиняла дії у загальнокорисних цілях тощо.

Це дало б можливість захистити інтереси усіх учасників цивільних відносин на випадок не лише війни, але й виникнення будь-яких надзвичайних ситуацій у майбутньому. А надто, коли поставатиме питання про захист солідарних інтересів усіх учасників цивільних відносин, що виникають при відверненні небезпеки/ загроз та відшкодування, завданої при цьому діючими особами шкоди.

Враховуючи значення відповідних відносин, особливості умов та наслідків діяльності в майнових інтересах іншої особи без її доручення та рятування життя, здоров'я, майна людей та організацій в умовах

⁴⁹ Харитонов Є. О. Система зобов'язань, що виникають внаслідок відвернення шкоди, за Цивільним кодексом України. Актуальні проблеми приватного права України: Збірник статей до ювілею доктора юридичних наук, професора Наталії Семенівни Кузнецової / Відп. ред. Р. А. Майданик, О. В. Кохановська. К.: ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 461–480.

війни будуть предметом спеціального дослідження у окремих розділах цієї монографії.

Наостанок зауважимо, що проблема відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, спрямованими на відвернення шкоди в умовах воєнного стану, може також розглядатися під кутом зору оцінки їх, як вчинених в стані крайньої необхідності.

Стаття 1171 ЦК України передбачає, що шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрозувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо ця небезпека за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала.

Хоча наведена стаття ЦК не містить визначення крайньої необхідності, вона, натомість, дає загальну характеристику цього феномену. Аналіз змісту частини 1 ст. 1171 ЦК дозволяє зробити висновок, що під «крайньою необхідністю» розуміється ситуація, коли завдання шкоди охоронюваним правам та інтересам однієї особи відбувається з метою усунути небезпеку, яка загрожує права та інтересам іншої особи, і яка не може бути усунута іншими засобами.

Звідси випливає, що ознаками крайньої необхідності є: 1) існування небезпеки, реальної загрози цивільним правам та інтересам учасника цивільних відносин (при цьому не має значення, від кого чи від чого походить небезпека); 2) завдання з метою відвернення зазначеної загрози шкоди цивільним правам та інтересам іншої особи (не пов'язаної зі створенням небезпеки); 3) неможливість усунення загрози виникнення шкоди іншим способом (засобами); 4) завдана шкода не обов'язково має бути меншою, ніж та, що загрозувала (тобто, від діючої особи не вимагається оцінка співвідношення завданої шкоди і шкоди відверненої).

Суб'єктом, який завдає шкоду у стані крайньої необхідності, може бути як той, кому загрожує шкода, так і інша особа. Потерпілою є особа, котрій завдано шкоду.

У зобов'язаннях відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, кредитором є потерпілий або інші особи, вказані у законі. Боржником, за загальним правилом, є особа, яка завдала шкоду у стані крайньої необхідності, незалежно від того, в чийх інтересах (своїх чи іншої особи) вона діяла.

Оскільки, попри визнання дій, вчинених в стані крайньої необхідності, правомірними, обов'язок відшкодування шкоди покладається на особу, яка її завдала (частина 1 ст. 1171 ЦК), цю норму не можна визнати такою, що достатньо повно захищає інтереси особи, котра намагалася запобігти шкоді. Власне, йдеться про особливий випадок відшкодування шкоди на загальних засадах.

У цьому сенсі більш гнучкими (і більш перспективними з погляду забезпечення інтересів учасників цивільних відносин, що виникають при запобіганні шкоди в умовах воєнного стану) виглядають правила частини 2 ст. 1171 ЦК України. Ця норма встановлює винятки із загального правила про відшкодування шкоди особою, яка її завдала, надаючи суду широкі можливості для врахування обставин справи, особистості того, хто завдав шкоди, визначення співвідношення інтересів сторін тощо.

Зокрема, суд має право:

1) покласти обов'язок відшкодування шкоди на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди у стані крайньої необхідності;

2) зобов'язати особу, в інтересах якої вчинялися дії, і особу, яка завдала шкоди у стані крайньої необхідності, відшкодувати шкоду в певній частці;

3) звільнити частково від відшкодування шкоди особу, яка її завдала, і особу, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності (тобто, залишити частково шкоду на потерпілому);

4) звільнити повністю від відшкодування шкоди особу, яка її завдала, і особу, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності (тобто, повністю перекласти негативні наслідки завдання шкоди на потерпілого)⁵⁰.

Разом із тим, варто зауважити, що зазначена норма, передусім, має метою розподіл (перерозподіл) шкоди, завданої при відверненні загрози, але не компенсацію шкоди особі, яка відвертала шкоду.

Можна припустити, що тут йдеться про використання правових засобів, аби найбільш повною мірою забезпечити досягнення солідарності інтересів усіх учасників відповідних відносин. Для перевірки такого припущення корисним був би аналіз практики вирішення відповідних справ в умовах воєнного стану, але остання, на жаль, наразі відсутня.

⁵⁰ Волков О. А. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності за цивільним законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03, Одеса, 2009. 20 с.

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	4
Розділ 1. ВІЙНА: КОНФЛІКТ ТА СОЛІДАРНІСТЬ ЦИВІЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ.....	9
Розділ 2. ВІДВЕРНЕННЯ ЗАГРОЗИ (ШКОДИ) В УМОВАХ ВІЙНИ	39
Розділ 3. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ВНАСЛІДОК ВЧИНЕННЯ ДІЙ В МАЙНОВИХ ІНТЕРЕСАХ ІНШОЇ ОСОБИ БЕЗ ЇЇ ДОРУЧЕННЯ	65
Розділ 4. ПРЕДСТАВНИЦТВО.....	90
Розділ 5. ПІКЛУВАННЯ ПРО ІНТЕРЕСИ ДІТЕЙ ТА ЗАХИСТ ТАКИХ ІНТЕРЕСІВ.....	118
Розділ 6. МЕДІАЦІЯ	147